

УДК 94(477)

Оксана Гомотюк

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА У ХІХ СТ.

У статті визначено основні здобутки українських науковців ХІХ ст. на теренах наддніпрянських земель та проведено їх компаративний аналіз із образом українського історичного минулого у творчості поета. Наголошується на взаємовпливові провідних українських науковців і творчості Тараса Шевченка. Аналізується роль поета у відновленні історичної пам'яті, утвердженні української народності, окресленні шляху історичного розвитку для українців.

Ключові слова: романтизм, історія України, Тарас Шевченко, університети, наукові товариства.

Основними маркерами європейського життя кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. стали два взаємопов'язані рухи – романтизм і націоналізм. Романтизм радше визначав особливості духовного життя, а націоналізм кристалізував суспільне життя. Варто зазначити, що національні рухи у Європі не були однорідними, а отримували характер об'єднавчого або визвольного, чи у випадку українців – культурно-національного відродження. Безперечно, серед козацької знаті були не лише "дядьки отечества чужого", але й ті, хто прагнув реанімувати історичну/індивідуальну пам'ять, чи відновити Гетьманщину.

Українські події духовного і суспільного життя ХІХ ст. відбувалися у контексті слов'янської історії та віддзеркалювали основні тенденції європейської думки. Становлення українського гуманітарного простору ставало основою кристалізації нації, її ментального одужання та духовного зростання, сприяло утвердженню національної свідомості та слугувало прокладанню шляху для порятунку від фізичного, духовного, економічного, політичного занепаду в умовах існування у Російській та Австрійській імперіях, зберігало українство на геополітичній карті Європи, створювало потенційні можливості для майбутніх творчих дій у векторі виборення політичної самостійності.

Які ж події відбувалися у науково-освітньому просторі на теренах українських земель у Російській імперії? Як Тараса Шевченка сприймали сучасники? Як ідеї тогочасних інтелектуалів у царині історичної науки кореспондувалися з ідеями Т. Шевченка? Що давало підстави П. Кулішу величати Т. Шевченка першим українським істориком [1, с. 265]. Ці питання стали актуальними для нашої розвідки.

Метою статті є визначити співмірність здобутків українських науковців ХІХ ст. у галузі історії та образу українського історичного минулого у творчості поета.

Насамперед, підкреслимо, що на початок і середину ХІХ ст. енциклопедичні видання тогочасної Європи не знали про Україну. І. Франко один з перших заповнив ці сторінки наприкінці ХІХ ст. Перед українськими інтелектуалами того часу стояло декілька завдань. Найперше, що необхідно було зробити, це відокремитися від нав'язаних поглядів російської та польської еліти про минуле, сучасне українського народу. Інше важливе завдання – створення власної парадигми, яка відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного буття та здобула належний рівень у світовій інтелектуальній думці.

Українські прогресивні погляди початку ХІХ ст. зазнали значного впливу європейського романтизму, особливо тих його представників, які основний акцент робили на понятті "народ-нація", виступали проти національного гніту. В Україні ці філософські засади продовжували формуватися крізь призму народницьких ідей і виявилися у посиленому інтересі до національної самобутності, вітчизняної історії, утвердженні вільної особистості. Основні складові німецької класичної філософії мали творче застосування на українському інтелектуальному ґрунті у Харківському університеті, заснованому в 1805 р. з ініціативи відомого українського вченого й громадського діяча В. Каразіна.

Першим ректором цієї найвищої освітньої установи в Наддніпрянській Україні був професор І. Рижський. Саме його пропозиція до Імператорської академії наук опублікувати один із літописів Слобідського краю, "...писаний мовою (українською – примітка автора), яка давніше тут уживалася, а в останні роки сильно змінюється і з великими кроками наближується до великоросійської" [2, с. 238], дала поштовх до українознавчих студій харківських учених. Російський дослідник В. Семевський констатував наявність українофільських і панславистських симпатій в університеті [3, с. 78].

У 1812 р. утворено перше в Україні "Товариство наук", яке видрукувало один том українознавчих праць. Цього ж року побачив світ "Харьковский еженедельник" – перша газета Харкова та інші видання, навколо яких гуртувалися вітчизняні науковці-дослідники. У 30-х рр. ХІХ ст. з'являються спеціальні українські альманахи: "Украинский альманах", "Утренняя звезда" І. Срезневського, "Сніп" О. Корсуна, "Молодик" І. Бецького.

Помітною постаттю наукового життя Харкова першої третини XIX ст. був І. Срезневський (1812–1880 рр.) – філолог-славист, етнограф, який досліджував історію, побут, народну творчість українців. Цінним для українознавства були зібрані ним й опубліковані у збірнику "Запорожская старина" (1833–1838 рр.) унікальні етнографічні матеріали. У цьому ж збірнику вміщено також документальні матеріали, аналітичні огляди з історії українського козацтва, відомі Т. Шевченку. До реалізації реакційної уварівської формули "православие, самодержавие, народность", учений писав прозові та поетичні твори українською мовою ("Майоре, майоре!", "Корній Овара" та ін.). Нова ідеологічна матриця міністра освіти Російської імперії ще більше звузила інтелектуальний простір українців, обмежуючи писання на російській мові вибором тем, можливістю апелювати до народної творчості.

Про Україну, як таку, вже ніхто не мріяв. Письменники, що з'явилися перед Т. Шевченком, як ось Г. Квітка-Основ'яненко, П. Артемовський-Гулак та інші, писали у рамках встановленої ідеологічної конструкції. Т. Шевченко у "Передмові до нездійсненого видання "Кобзаря" зазначав, що "покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колісці од матері, а Г(улак)-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся" [4, с. 296].

Іншою була позиція у Т. Шевченка. При цьому звернемо увагу на слова М. Костомарова, який наголошував, що "...речь малороссийская до того времени или служившая предметом насмешки и доставляющая интерес для пародий Котляревского и Артемовского-Гулака, или впадавшая в чопорную книжность под пером других писателей..., у Шевченко приняла такое течение, которое, естественно, не отступает от усвоенного народом способа, но вместе с тем не чуждо современных идей образованного человека.....у него то, чего может быть, народ еще не говорил, но что он способен сказать...Поэзия Шевченко есть родная и законная дочь народной малорусской поэзии – поэзии песен, но сохраняет свою отдельность от последней и самобытность" [5, с. 199].

Окремо український рух уже не розглядався, окреслювалися лише два напрями – польський та російський. Вищий навчальний заклад у Києві, університет св. Володимира, за задумом міністра освіти Російської імперії С. Уварова, мав "виховати" у польського юнацтва "общий дух русского народа" [2]. Як зазначав М. Грушевський, "...на сих офіційних підвалинах ... почали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придушені, але не викоринені..." [6]. Першим ректором і першим деканом історико-філологічного факультету цього наукового осередку України став М. Максимович (1804–1873 рр.). Найбільшою заслугою ученого було те, що він, усвідомлюючи важливість і складність часу, розпочав студії над українськими піснями. У 1834 р. видрукувано збірку "Украинские народные песни", що містила думи і козацькі пісні [7]. Значна заслуга М. Максимовича в аргументованій критиці антинаукових теорій "общерусскости", що позбавляла українство права на існування і на давньоруську спадщину й мову. У праці "История древней русской словесности" (1839 р.) здійснено ґрунтовний аналіз джерел київської доби до XIV ст., що свідчило про початок процесу відсепарування від російської історії. Серед ключових проблем, що відрізняють творчість М. Максимовича серед інших науковців Київського університету, було дослідження походження Давньоруської держави. Пошук історичних коренів українства розпочався студіями "Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским" (1837 р.), "О древней епархии Переяславской" (1858 р.) та інші. Можна дискутувати із позицій сьогодення щодо хронологічних меж започаткування Київської держави, литовсько-руського періоду 1569–1654 рр., про те учений виокремив основні віхи, поворотні події, звернув увагу на тяглість, наступність української історії.

Підкреслимо, що М. Максимович наголосив на одній із головних тем української історії – долі та значенні козацтва для України та українців. Основні ідеї висловлено у працях "Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном" (1834 р.), "Бубновская сотня" (1848 р.), "Филологические письма" (1856 р.), "Письма о Богдане Хмельницком" (1857 р.) та ін. Сучасні історики сходяться на тому, що учений був творцем першої наукової історії козацтва [8, с. 58]. Додамо, що із першим ректором університету був добре знайомий Т. Шевченка. Слід підкреслити, що на першу половину XIX ст. глибоке знання української історії ще значною мірою перебувало у стані формування. Історичні студії І. Срезневського, М. Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша та інших аналізують історичні події минулого, знаходячи там повчальні уроки, почасти тримаючись на ідеї спільності української історії та російської, вживаючи термін "український", хоча здебільшого присутня ідентифікація української історії як "малоросійської", будучи пов'язаними узами "державної" концепції російської історії у форматі викладання історії у російських університетах. І якщо загострити увагу на тому, що наукові здобутки презентувалися у середовищі наукової спільноти, зорганізованої чи у форматі наукових товариств чи академічних структур, то стає зрозумілою ситуація. Зокрема, М. Костомаров в "Автобіографії", згадуючи 1846 р., як рік близького спілкування із Т. Шевченком, жвавого обговорення його рукописів, наголошував, що перед

зарахуванням на посаду викладача російської історії, був зобов'язаний прочитати пробну (за "офіційною" концепцією – примітка автора) лекцію перед університетською радою [9, с. 218].

Тому наукова думка шукала інші можливості. Зокрема, однією із особливостей української історичної думки (не лише української) було те, як підкреслював відомий історіограф Я. Калакура, що її розвитку і поширенню сприяли провідні письменники, художники, композитори [29, с. 197]. Найбільший вплив на розвиток національних засад української історичної науки мав Т. Шевченко. Вочевидь, такий вплив уже бачив П. Куліш, називаючи Т. Шевченка першим істориком.

Послідовну зацікавленість історією виявляв Т. Шевченко, вочевидь із самого дитинства, читаючи київські патерики, а згодом спілкуючись із ерудованими петербуржцями, відкрив перед ними можливість ознайомитися із рукописними та друкованими історичними матеріалами, що знаходилися у кращих приватних бібліотеках, насамперед Є. Гребінки, К. Брюллова. На думку шевченкознавців, Т. Шевченко на цю пору також знав праці українських, російських та польських істориків: "Історію Русів", "Историю Малой России" Д. Бантиш-Каменського, статтю "Барская конфедерация" І. Шульгіна (т. XIII "Энциклопедического лексикона" Плюшара за 1838 р.), "Історію королівства польського" Є. Бандтке, можливо й книги мемуарів Вероніки Младанович "Автентичний опис уманської різанини", "Образ поляків і Польщі у XVIII ст." Е. Рачинського, твори І. Срезневського та інші [30, с. 197].

У 1843 р. Т. Шевченко прибув в Україну. Тоді ж у Києві створено Археографічну комісію. З метою довести "російськість" Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток вирішено створити тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторстві. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі учені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш та інші. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу української науки загалом [13, с.159–160]. Саме тут відбулася зустріч Т. Шевченка із професором кафедри російської словесності М. Максимовичем, П. Кулішем, який на той час викладав історію та географію у повітовому училищі на Подолі.

Археографічна комісія, за рекомендацією професора М. Максимовича, доручила Т. Шевченку змалювати історичні пам'ятки Лівобережної України, зокрема Чернігівської та Полтавської губерній. Наприкінці листопада Т. Шевченко представив Археографічній комісії малюнки, оцінені схвально. 10 грудня 1845 р. його офіційно зараховано співробітником Археографічної комісії, як художника й етнографа [27].

Навесні 1846 р. Т. Шевченко повернувся із Чернігівщини до Києва. Познайомився із професором кафедри російської історії М. Костомаровим. Відбулася його зустріч із кирило-мефодіївцями М. Гулаком, М. Савичем, професором хімії С. Зеновичем, учителем історії Д. Пильчиковим (вихованець університету), студентами В. Білозерським, О. Марковичем, І. Посядою, О. Навроцьким, Г. Андрузьким. Упродовж 2–14 липня Тарас Григорович у складі Археографічної комісії працював над розкопками могили Перепета біля Фастова. 21 вересня 1846 р. він виїхав із Києва у відрядження. Т. Шевченко повернувся до Києва наприкінці жовтня. Саме у цей час звільнилася посада викладача малювання університету Св. Володимира. 27 листопада 1846 р. Т. Шевченко подав лист-прохання попечителю Київського учбового округу О. Траскіну про призначення його учителем малювання [28].

Кінець 1846 – початок 1847 рр. стали часом активного спілкування М. Костомарова і Т. Шевченка. Істориком заявив себе М. Костомаров у 40-х рр. XIX ст. працями "Перші війни малоросійських козаків з поляками" і "Русько-польські вельможі", у яких зроблено спробу обґрунтувати права українського народу на автономне життя. У 1847 р., будучи вже обраним ад'юнктом-професором кафедри російської історії Київського університету, учений видав книгою уривки лекцій за назвою "Слов'янська історія", що стала легальним маніфестом кирило-мефодіївців [10, с. 126]. Саме із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства пов'язаний цей період у житті Т. Шевченка.

М. Костомаров був автором "Книги буття українського народу", у якій визначив "...федеративный строй как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций". Майбутнє України дослідник убачав у тому, що вона буде "непідлеглою Річчі Посполитій" [11, с. 57]. М. Костомаров намагається вказати на специфічні риси українства, його демократизм – присутність в українській історії вільного козацтва, яке примножується, що веде до того, що Україна "...не мала б ... над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях" [11, с. 50].

Серед кирило-мефодіївців був активним Т. Шевченко. Очевидно, він міг би зробити кар'єру на посаді художника університету Св. Володимира. На жаль, не склалося, бо 3 березня 1847 р. студент університету О. Петров написав донос попечителю Київського учбового округу О. Траскіну про існування у Києві таємного політичного товариства – "Кирило-Мефодіївського братства" [28].

5 квітня 1847 р. Т. Шевченко був заарештований на дніпровій переправі, біля Києва і доставлений у будинок губернатора І. Фундуклея. Під час обшуку у нього вилучили листи, альбом із віршами і рисунками, рукописну збірку "Три літа".

У відношенні О. Орлова від 9 червня 1847 р. до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. Шнеля про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства з тривогою констатувалося, що слов'янофільство у Києві і в Малоросії перетворюється в українофільство [12, с. 180]. Особливо відзначено, що у статтях і листах П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка негативно оцінено сучасне становище України, підкреслено поцінування у діячів сторінок гайдамаччини та їх сподівання, що дух свободи не втрачено. Тривогу викликали вірші Т. Шевченка "Сон", "Послання і мертвим, і живим", "Три душі" та ін. "крайне дерзкого и возмутительного содержания" [12, с. 181].

Тому вирок Т. Шевченкові був найбільш жорстким і немилосердним, порівняно із іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства. До прикладу, М. Костомарова після розгрому товариства у 1847 р., засуджено на рік ув'язнення в Петропавловській фортеці, а потім заслано до Саратова, де перебував на обов'язковій канцелярській службі до 1856 р. У 1859 р. на запрошення Петербурзького університету він "зайняв" кафедру російської історії, посівши одне із центральних місць у розвитку українофільського петербурзького руху 60-х рр. XIX ст. Серед важливих публікацій ученого цього періоду була "Две русские народности" (1861 р.), "Черты южнорусской истории" та інші, які збагачували українознавство науково обґрунтованими твердженнями про самостійність історичного курсу українського народу, його самобутній та окремішній шлях розвитку у світовій історії. Праця дослідника "Две русские народности" залишалася, за оцінкою М. Грушевського, Євангелією українського націоналізму [13, с. 84], започатковуючи студії над українською національною вдачею.

Варто підкреслити, що Тарас Шевченко у "Щоденнику" (1857 р.) розвиває думку про специфіку російського селянина, що має вроджену антипатію до природи. "Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют... Непонятная антипатия к прелестям природы. В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты и тени черешневых и вишневых садов. Там бедный не улыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование" [14, с. 304].

За редакцією М. Костомарова упродовж 1863–1864 рр. видруковано 12 томів "Актів Южной и Западной России", у яких уперше опубліковано значну кількість джерельного матеріалу із українознавства. Опрацювання цього та іншого масиву джерелознавчого матеріалу на чотирьох мовах збагатило тодішнє українознавство такими дослідженнями, як "Руина" (1879–1880 рр.), "Мазепа" (1882 р.), "Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий" (1857 р.), "Гетманство Виговского", "Павел Полуботок" та інші. У монографії про Б. Хмельницького автор дає доволі позитивну оцінку гетьману, основною метою діяльності якого вважав об'єднавчу політику України з Росією, але "...близорукая, невежественная политика боярская ... испортила плоды его десятилетней деятельности и на многие поколения отстрочила дело" [15]. Позитивну оцінку твору дано Т. Шевченком у "Щоденнику" (1857 р.): "...историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия" [14, с. 306].

Тісно спілкувався Т. Шевченко із П. Кулішем (1819–1897 рр.), який також, відбувши заслання за належність до Кирило-Мефодіївського товариства, повернувся до Петербургу, де разом із Т. Шевченком, М. Білозерським та М. Костомаровим організував журнал "Основа" (1861–1862 рр.), у якому порушувалися актуальні питання історії українського народу. Цей часопис П. Куліш прагнув використати як трибуну для пропаганди української мови. У 1856 р. видруковано перший том "Записок Южной Руси" – своєрідної енциклопедії українознавства; наступного року оприлюднено другий том. І. Франко зазначав, що в історії етнографії ім'я П. Куліша "...тривко записане його "Записками о Южной Руси" [16, с. 288]. М. Грушевський наголошував на новому підході до видання народної спадщини із нахилом до історичних джерел [17, с. 21]. Певною мірою є тотожними висновки провідних істориків із шевченковими замітками про працю П. Куліша. Так, у своєму "Щоденнику" він писав: "Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебю напомнила мою бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слипыми лириками и кобзарями. Прекраснейший благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе" [14, с. 298].

Суперечливо та дуже суб'єктивно оцінив П. Куліш політику Москви щодо України, обґрунтовуючи історичну неминучість спільного розвитку України та Росії і дещо негативно характеризуючи історію козаччини, гайдамацький рух. Занепад політичної самостійності України, на думку П. Куліша, був "...річчю зовсім природною, зрозумілою, навіть потрібною в интересах культуры

й добра народних мас" [18, 73]. Можливий шлях виходу із важкого становища учений убачав у культурно-національному розвитку, не прагнучи політичної незалежності України.

Цілком очевидним фактом було те, що Т. Шевченко цікавився тогочасною історичною літературою, був ознайомлений із знаковими творами, що характеризували українське буття, використовував історичні персонажі у поезії. Підкреслимо, що компаративний аналіз вузлових питань української історії у працях таких провідних науковців, як М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова та поезії Т. Шевченка доводить, що у поета була своя візія українського історичного процесу, яка випереджувала тогочасну історіографію, декларуючи свободу і державну незалежність. Вихід "Кобзаря" (1840 р.) мав значний вплив як на суспільно-політичне життя, так і історичну науку, її ідейну скерованість. У 1845 р. в комедії "Сон" чи не вперше вжито конструкцію "Історія України". "Наїлись обоє, / Накралися; а що взяли / На той світ з собою? / Тяжко, тяжко мені стало, / Так мов я читаю / Історію України", – писав Т. Шевченко. ("Обоє" – малося на увазі Петро I та Катерина II) [19, с. 632].

Не маючи окремої праці із історії України, але, висловлюючи свої думки у щоденнику, передмові до "Кобзаря", листах, численних творах, Кобзар "очистив історію од всякої омани правдивим і високим духом народнім, і споминками старосвітським перед розумними людьми вповажлив", – підкреслював П. Куліш [1, с. 267]. Відродження державності, визволення духу – не мислиться поетом поза вивченням української історії. Особливо історичну спрямованість мають його твори: "Гайдамаки", "Чернець", "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...", "Сон", "Кавказ", "Тризна", "Розрита могила", "Великий льох", "Москалева криниця", "Плач Ярославни", "Гамалія" та інші. Аналіз шевченкової поезії переконує у тому, що його погляд на історичний процес був вільним від малоросійських нашарувань, великоросійських теорій М. Карамзіна ("Три ворони"), мав чітку державницьку спрямованість, визначаючи майбутнє України як назалежної держави [20, с. 655].

Практично усі періоди української історії охоплено увагою Т. Шевченка – від найдавніших часів – зародження державності у слов'ян, Київської Русі, Галицько-Волинської держави, і найбільше – період козацької держави. Джерельною основою для аналізу подій слугували свідчення народної пам'яті, народні пісні, думи, балади, що були важливими носіями історичної пам'яті, а, з іншого боку, зразком довершеності української народної мови. У такий спосіб працювали М. Максимович, М. Костомарова, М. Драгоманова та інші. І якщо М. Максимович наголошував на одній із головних тем української історії – долі та значенні козацтва для України та українців, то і у поезії Т. Шевченка козацький період займав чільне місце. При цьому особливо відзначені козацькі гетьмани, проведено їх об'єктивну оцінку (П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Полуботок та інші). Акцент зроблено на Гетьманщині, тобто, тому періоду української державності, коли ще існував полково-сотенний адміністративний устрій.

Згадуються славні битви – перші переможні війни національної революції середини XVII ст. – Жовті Води, Корсунь, Пилявці. У той же час слід підкреслити, що козацтво зовсім не ідеалізується, як це було серед його сучасників. Сторінки козацької історії скоріш за все виступають тими легітимними сходами, що передбачають повстання нової України, образ якої набуде згодом таких політологічних конструкцій як державність, незалежність. Практично у кожному творі згадується Україна у контексті визначення слави і звитяги, правди, волі, побудованої на демократичних засадах, розмірковуваннями "... Чия правда, чия кривда / І чиї ми діти. / Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине... / От де люде, наша слава, / Слава України!" [21, с. 599].

У творах Т. Шевченка фігурують ватажки селянських повстань і гайдамацького руху: Тарас Трясило, Іван Підкова, Іван Гонта, Устим Кармалюк та інші. До прикладу, ґрунтовне володіння поетом історичними джерелами, сприйняття із усією чутливістю сторінок історії забезпечило відображення об'єктивного образу гайдамак, що дозволило шевченкознавцям зауважити й те, що "громадські погляди і оцінки Т. Шевченка свідчать не тільки про його геніальні інтуїцію, а і про ясне розуміння, твердий напрям, повну зорієнтованість у шляхах історичного процесу" [22, с. 366]. Т. Шевченко гостро декларував: "Дурний шию підставляє / І не знає за що! / Та ще й Гонту зневажає / Ледаче ледащо! / Гайдамаки не воїны, - / Розбойники, воры. / Пятно в нашей истории..." [23, с. 676].

Завершилася славна козацька історія через наступ царизму та зраду провідників. "А чванитесь, що ми Польщу / Колись завалили!... / Правда ваша: Польща впала, / Та й нас роздавила!" [24, с. 676]. Боротьба українців у трикутнику – Польща, Туреччина, Росія – завершилася ослабленням Польщі, її поділами та включенням до складу Австрійської імперії. Більша частина українських земель стала структурною частиною Російської імперії.

У комедії "Сон" (1844 р.) чи не вперше об'єктивно оцінено дії Петра I та Катерини II, що спричинилися до нищення козацтва та козацької держави. "Це той первий, що розпинав / Нашу Україну, / А вторая доканала / Вдову сиротину. / Кати! кати! людоді! ..." [19, с. 633]. Кобзар чітко визначив значення українського козацтва для російської історії: використання демографічного

потенціалу Гетьманщини, участь у численних військових походах, будівництво каналів тощо. Це дало підставу констатувати, що столицю Російської імперії поставлено на трупах козацьких [19, с. 633]. До творів Т. Шевченка в українській інтелектуальній думці ще ні разу так відкрито не звучав протест проти Росії.

Зрозуміло, що саме аналіз історичного минулого був умовою для формування ідеалів майбутнього українського суспільства. Повага до сім'ї, роду, родини ("Нічого кращого не має, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим") у безумовному поєднанні з свободою особистості, національної та соціальної свободи постає у Т. Шевченка основою розквіту людини, культури, цивілізації. Освітня парадигма фокусується на вихованні у національних традиціях, захисті національних інтересів, бо інакше, постануть "або французи, або "куці німці" [33, с. 11–119].

Не було у Т. Шевченка окремої праці, що стала би основою для написання шкільного підручника, але вочевидь думки щодо забезпечення національного освітнього простору існували. Так, у одному із передсмертних листів до М. Чалого, українського педагога, інспектора Другої гімназії у Києві, котрий перший розпочав збирати біографічні матеріали про поета, від 4 січня 1861 р. Т. Шевченко писав: "Думка єсть за "Букварем" написать лічбу...За лічбою етнографію і географію в 5 копіюк; а історію, тільки нашу, (підкреслено – примітка автора) може, вбгаю в 10 копіюк. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося" [25, с. 478].

У іншому листі до М. Чалого від 29 листопад 1860 р. Т. Шевченко із захопленням відгукується про організацію у Городищі комплексу соціальних, освітніх і культурних закладів братами К. Яхненком та Ф. Симиренком. "Дай бог, чтобы пример Яхненка подействовал на окрестных землевладельцев; если не по сознанию великости этого святого дела, то хоть бы по моде, из тщеславия эти господа заводили у себя школы" [26, с. 316].

Образ України, пошук шляхів до утвердження цієї нової України, "без хлопа і без пана", супроводжується глибоким аналізом сторінок минулого, сповнений до болю критичних зауваг щодо ролі провідної верстви у суспільстві, щодо духовних складових його побудови, соціального поступу. У "Щоденнику" Т. Шевченко, характеризуючи роль землевласників, дворянства, підкреслює, що для розвитку національності вони не мають ніякого значення, а от над середньою верствою, що складає половину народу, і є серцем нашої національності, слід працювати у виховному сенсі [14, с. 302]. "Нехай би вже оті Кирпигнучкошиєнки сутяги – їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі материній, осудив киснуть і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру, рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і – вь додали" [4, с. 297].

Як ніколи залишається актуальним заклик поета до продукування й осмислення України українською мовою. "Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі – всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія інноплеменних журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом по-московській не пишемо?". І далі: "Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то тойді і скажете, що "Енеїда" добра, а все таки сміховинна на московський шталт" [4, с. 297] і ...Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної" [4, с. 297]. Україна має говорити за себе і про себе!

Хоча твердження П. Куліша про те, що Т. Шевченко – наш поет і "первий історик" [1, с. 265] викликало неоднозначну реакцію у інтелектуалів. Із П. Кулішем можна погодитися, оскільки, саме Т. Шевченку вдалося відновити перерваний ланцюг історичного пам'яті, утвердити українську народність, збагнути і окреслити шлях історичного розвитку, визначивши "куди з нас кожен мусить простувати" [1, с. 265]. Однією із особливостей українознавчої думки як у Наддніпрянській, так і у Західній Україні, була причетність літераторів, письменників, художників, композиторів до напрацювань у царині історії, власне, як і вплив українознавців на вироблення пріоритетних ідейних напрямків художньої творчості та громадського життя. Обопільне взаємозбагачення яскраво репрезентували такі постаті, як І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та інші. Зокрема, на творчість Т. Шевченка значно вплинули поряд із західноєвропейською історіографією такі особистості, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванішев та інші. Водночас творчість Т. Шевченка мала значний вплив на ідейну скерованість багатьох поколінь українських науковців.

Українці вивчають свого генія і пророка, адже він багатогранний, очевидно, ще не до кінця пізнаний. Важливим є не так "кількісне" пошанування, бо у цьому аспекті зроблено чимало. Далеко важливішим є осмислення поетових думок. Свідомі того, що кожне покоління вносить свій відтінок у розуміння шевченкової спадщини. Як свідчать пропоновані роздуми, вихід "Кобзаря" (1840 р.) мав значний вплив як на суспільно-політичне життя, так і на науку, її ідейну спрямованість. Сучасники

Т. Шевченка, інтелігенти 30–40-х рр. XIX ст. визнавали це. Б. Грінченко у "Листах з Наддніпрянської України" зазначав, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому за значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків" [31, с. 211].

У переломні періоди української історії з новою силою оживав Т. Шевченко в історичній пам'яті. У 1917 р. практично на усіх демонстраціях і маніфестаціях носили його портрети, а його ім'я уособлювало боротьбу за свободу і національно-політичну незалежність. Міністр закордонних справ УНР, літературний критик А. Ніковський писав, що у роки революції, у дні найбільшого вияву національної думки, над усіма прапорами, політиками, партіями "...панував він один: Український Поет...Українську переможну революцію зробив Шевченко, – не полководець, не герой, не цар, не дипломат і не німецький народний учитель, – зробив ПОЕТ" [31, с. 211–212]. Тому так наполегливо нищили його портрети більшовики упродовж 1917–1920 рр. "Велетенське явище нашої культури й новітньої історії нашого народу", – у свій час визнавав Є. Маланюк [32, с.15].

Донині ведуться дискусії в історичній науці, щодо проблемних питань українського буття, які ще Т. Шевченко чітко окреслив. У поета не було сумнівів щодо "українськості" української історії (заперечувалося "малоросійство"), інтересів Російської імперії на українських землях, демократизмі, волелюбстві, духовності українців, потребі боротьби за незалежну державу, наголошуючи при цьому на зрадництві провідної верстви, у тому числі, через нехтування власною мовою. Можливо, у цьому вкорінюється велич і загадка єдиного і унікального поета, пророка, генія, що уособлює своїм буттям, своєю спадщиною серце й душу нації, її місію, її ідею.

Список використаних джерел

1. Куліш П. Чого стоїть Шевченко як поет народній / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / П. Куліш. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 263–268.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
3. Семевский В. Николай Иванович Костомаров (1817–1885) / В. Семевский // Русская старина. – 1886. – Т. XLIX. – С. 182; Астахов В. Курс лекций по русской историографии / В. Астахов. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1962. – Ч. 2. – 324 с.
4. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання "Кобзаря" / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т. 5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 296–298.
5. Костомаров М. Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / М. Костомаров. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 195–201.
6. Грушевський М. "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства / М. Грушевський // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30–41.
7. Максимович М. Украинские народные песни: Предисловие / Собрание починений / М. Максимович. – К., 1877. – Т. II. – С. 453–454.
8. Мельник Л. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва / Л. Мельник // Українознавство. – 1997. – Вип. II. – С. 55–63.
9. Костомаров М. Автобиография / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / М. Костомаров. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 202–242.
10. Замлинський В., Левенець Ю. Микола Костомаров: "Наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле..." / В. Замлинський, Ю. Левенець // Віче. – 1994. – № 12. – С. 126–138.
11. Костомаров М. Книга Битія Українського народу / М. Костомаров. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – С. 50–57.
12. Відношення О. Ф. Орлова до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. А. Шнеля про діяльність Кирило-мефодіївського товариства та про посилення таємного жандармського нагляду на Україні / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 179–182.
13. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
14. Шевченко Т. Щоденник / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т. 5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 298–306.
15. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. – М.: Мысль, 1991. – 616 с.
16. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 41. – С. 194–470.
17. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К.: Дніпро, 1993. – Т. 1. – 280 с.
18. Охрімівч Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова) / Ю. Охрімівч. – К., 1922. – 120 с.
19. Шевченко Т. Сон / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І. М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного

відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 623–636. 20. Шевченко Т. Три ворони/ Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 623–636. 21. Шевченко Т. До Основ'яненка / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 598–600. 22. Зеров М. Шевченківський збірник / М. Зеров. – К.: Основи, 2003. – 1301 с. 23. Шевченко Т. Холодний яр/ Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 675–676. 24. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє/ Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т. 5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 668–674. 25. Лист до М. К. Чалого від 4 січня 1861 р. / Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.] / Т. Г. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записи народної творчості. – 496 с.: портр. 26. Лист до М. К. Чалого від 29 листопада 1860 р. / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 316–319. 27. Сліпушко О. Суспільно-політичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства у художньому просторі поезій Тараса Шевченка / О.Сліпушко // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць КНУ ім. Т. Шевченка. Випуск шістнадцятий. – Режим доступу: http://www.univ.kiev.ua/pdfs/shevstud-16/10_Slipushko_O.pdf. 28. Сліпушко О. Тарас Шевченко і Київський університет: мовою фактів і документів / О. Сліпушко // Голос України – № 110 (5610) – 14 червня 2013 р. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=294974>. 29. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с. 30. Задорожна С. Тарас Шевченко і виклики сучасної доби / С. Задорожна // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць КНУ ім. Т. Шевченка. Випуск шістнадцятий. – Режим доступу: http://www.univ.kiev.ua/pdfs/shevstud-16/3_Zadorozhna_S-1.pdf. 31. Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920–1960) / П. Одарченко // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 2010. – Вип. 3 (85). Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). – Частина 1. – С. 210–281. 32. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Є. Маланюк // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 2010. – Вип. 3 (85). Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). – Частина 1. – С. 8–23. 33. Шевченко Т. Близнецы / Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.] / Т. Г. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 4: Повісті. – 600 с.: портр.

Оксана Гомотюк

ТАРАС ШЕВЧЕНКО И УКРАИНСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В XIX В.

В статье определены основные достижения украинских ученых XIX в. на территории надднепрянских земель и проведено их компаративный анализ с образом украинского исторического прошлого в творчестве поэта. Отмечается взаимовлияние ведущих украинских ученых и творчества Тараса Шевченко. Анализируется роль поэта в восстановлении прерванной цепи исторической памяти, утверждении украинской народности, обрисовке пути исторического развития для украинцев.

Ключевые слова: романтизм, история Украины, Тарас Шевченко, университеты, научные общества.

Oksana Homotyuk

TARAS SHEVCHENKO AND UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE IN THE XIX CENTURY

The main achievements of Ukrainian scientists of the nineteenth century on the territory of Eastern lands are outlined in the article and their comparative analysis of the image of Ukrainian historical past in his poetry is made. Emphasis is placed on the mutual influence of the leading Ukrainian scientists and Taras Shevchenko. The role of the poet in restoring the interrupted chain of historical memory is analyzed, consolidation of Ukrainian nation, outlining the path of historical development for Ukrainian.

Key words: romanticism, history of Ukraine, Taras Shevchenko, universities, scientific societies.